

NESPAUSDINTAS K. JAUNIAUS DARBAS APIE SUDURTINIUS ŽODŽIUS

Parengė V. DROTVINAS

1968 m. turėjome progą paminėti dvi įžymiojo lietuvių kalbininko prof. Kazimiero Jauniaus sukaktis: gegužės 19 d. 120 metų jo gimimo (1848.V.19) ir kovo 9 d. – 60 m. jo mirties. Dėl nepalankių gyvenimo sąlygų, o taip pat ir dėl subjektyvių priežasčių K. Jaunius mokslo darbų iš lietuvių kalbos nedaug teispausdino. Šviesą tėra išvydę šešių lietuvių kalbos tarmių (Ukmergės, Kauno, Raseinių, Zarasų, Šiaulių ir Panevėžio) aprašai, spausdinti Kauno gubernijos statistikos komiteto leidinyje „Памятная книжка Ковенской губернии“ 1890, 1891, 1892, 1894, 1895, 1897, 1898 m. m., o taip pat šiame leidinyje 1899 m. įdėtas lietuvių kalbos priegaidžių tyrinėjimas. Kiek vėliau Rusijos Mokslų akademija išleido ir K. Jauniaus „Lietuvių kalbos gramatiką“ (1911 m.). Jos vertimas į rusų kalbą su K. Būgos pastabomis išėjo 1916 m. Petrograde.

Tačiau tai nėra anaipol visas K. Jauniaus, vieno žymiausio XIX a. pabaigos – XX a. pradžios lietuvių kalbininko, mokslinis palikimas. Daugumą jo yra užrašęs K. Jauniaus sekretorius, vėliau mokinys, K. Būga (šešių tomų 3043 p. rankraštis, saugomas Vilniaus V. Kapsuko universiteto rankraštyne). Dalis šio mokslo sunaudota K. Būgos „Aistiškuose studijuose“ (Peterburgas, 1908). Nemaža vertingų dalykų esama ir kituose rankraštiniuose K. Jauniaus darbuose.

Pastaraisiais metais pasidarė lengviau prieinama ir K. Jauniaus rankraštinio palikimo dalis, saugoma LTSR Valst. respublikinėje bibliotekoje (fondas 23)¹. Bent probėgšmais susipažinę su šio fondo turiniu, galime jį skirstyti į keletą grupių: 1) dokumentai, duodantys žinių apie K. Jauniaus asmenį, 2) skaitytų knygų (kalbotyros, istorijos ir kt.) išrašai su komentarais ar pastabomis, 3) „Kalbomokslis“ paskaitų užrašai (5 egz.), rašyti įvairių asmenų, greičiausiai, K. Jauniaus klausytojų klierių, arba dar kitų asmenų persirašyti (kol „Kalbomokslis“ nebuvo be autoriaus žinios 1897 m. Dorpate hektografuotas), 4) pastabos įvairiais lietuvių kalbos klausimais, straipsnių ar rašinių, galėjusių eiti didesnių darbų dalimis, metmenys ar pirmosios redakcijos, 5) lietuvių kalbos rašto paminklų (M. Mažvydo, J. Bretkūno, M. Daukšos, K. Sirvydo ir kt.) medžiagos išrašai, 6) baltų, lotynų, graikų, sanskrito, sen. slavų, lenkų ir kitų indoeuropiečių kalbų faktai, vietomis padriki, vietomis suburti atskirų etimologijų ar etimologijos žodynėlių fragmentų pavidalu, 7) tarmių medžiaga (atskirų žodžių ar jų lyčių vartojimo, kirčiavimo pavyzdžiai, vietovardžiai, asmenvardžiai ir kt.), 8) lietuvių (ir kitų baltų) leksikos paralelės su ugrofinių (dažniausiai estų, suomių) kalbų leksika, lietuvių (ar kitų indoeuropiečių kalbų) ir semitų-chamitų kalbų žodžių gretinimai, 9) susirašinėjimas su to meto kalbininkais J. Juška, F. de Sosiūru, A. Šyferiu, J. Šmidtu, H. Vėberiu, E. Volteriu.

Nespausdintoji K. Jauniaus kalbinio palikimo medžiaga nėra vienodos mokslinės vertės. Joje nemaža pasikartojimų, skaitytų veikalų konspektavimo ir komentavimo pavyzdžių, daug padrikų įvairių kalbų faktų, užrašytų be aiškesnės sistemos ar plano. Šių, parengiamųjų, užrašų sunaudojimą ir iš jo gautas išvadas galėtume atsekti tik specialiomis studijomis. Tačiau susipažinimas su nespausdintais K. Jauniaus darbais atskleidžia nemaža vertingų ir naujų faktų K. Jauniaus kalbininko mokslinei laboratorijai suvokti, jo mokslinių interesų ratui apibrėžti ir mokslinio augimo istorijai pažinti. Tai turi nemažos reikšmės ir visam to meto lietuvių kalbos mokslo

¹ Fondo aprašą numatoma paskelbti „Bibliotekinkystės ir bibliografijos klausimų“ VII tom.e.

ūgiui vertinti: K. Jaunius geriausiai reprezentavo XIX a. pab. ir XX a. pr. lietuvių kalbotyrą. Todėl labai pageidautina, kad kas, ilgai nelaukdamas, imtųsi iš K. Jauniaus nespausdintų darbų atrinkti pačius vertingiausias ir išleistų, padarytų juos lengviau prieinamus ir plačiau žinomus. Tada būtų galima tuos darbus ir kruopščiau įvertinti, o mūsų visuomenė, ypač besimokantis jaunimas, susidarytų ryškesnį įžymiojo mūsų kalbininko vaizdą.

Šia proga iš K. Jauniaus fondo pravartu pateikti platesniam skaitytojų ratui nežinomą rašini „Apei sudurtinius žodžius“ (F 23/16). Tai penkių sąsiuvinio puslapių (p. 131–136) apimties darbelis, parašytas maždaug 1870–1873 m. Pagrindines lietuvių kalbos žodžių sandūros problemas K. Jaunius (per savo mokytoją A. Baranauską ar tiesiog) galėjo sužinoti iš A. Šleicherio „Lietuvių kalbos gramatikos“³. Tačiau šiame savo darbelyje K. Jaunius nekartoja A. Šleicherio gramatikoje duodamos sudurtinių žodžių struktūros apžvalgos, bet nagrinėja kitus jų darybos, kirčiavimo bei vartosenos klausimus. Čia bandoma, pavyzdžiui, detaliau paaiškinti jungiamojo balsio kilmę. Apskritai, šis K. Jauniaus darbelis vertingas tuo, kad jame pateikta nemaža lietuvių kalbos (pirmiausia, žemaičių tarmės) sudurtinių žodžių pavyzdžių. Nemaža sudurtinių žodžių pavyzdžių randame ir kituose K. Jauniaus rankraščiniuose darbuose, k: a. tarmių medžiagos užrašuose, rašto paminklų kalbos ypatybių išrašuose ir pan. Paminėtina ir tai, kad nei „Kalbomokslyje“, nei „Lietuvių kalbos gramatikoje“ specialiai apie sudurtinius žodžius nekalbama.

Čia ir pateikiame K. Jauniaus darbą „Apei sudurtinius žodžius“.

§ „Apei sudurtinius žodžius“³

1. Sudurtinis žodis yra toks, kurs tur daugiau neko vieną⁴ szaknį; pavyziui⁵ tebunie: dālg-kotis, bit-koris, žmog-žudys ir k.

2. Musu kalboje sunku atrasti sudurtinį žodį, turėntį tris ar ketures szaknis, kaip atsitink wokiszkoje kalboje; wisutankiausei du žodžu te susided ir isz tun dvijun pasidara sudurtinis. Todėl musu tarmei ir weikrodei⁶ netink, kurie tur du pirmskreju⁷ priszakėje: isz-per-manyti, isz-pa-sakyti, ir k.

3. Nėkatra isz sudurtijų dalun nepaliekt be atkaitas.

Pirma dalis atmet sawa galunį, o ing jos wietą prisijem kartais mazgybalsi⁸; antra gi dalis sawa galunį: a, as, is, us parwert ing is, jei sudurtinis žodis yra wyriskkoses gymės; ing è, sudurtiniui žodžiui esant motriszkkoses gymės:

pastūr-gal-is (gał-as); pūs-merg-è (merga); pó-sun-is (sun-us) ir k.⁹

4. Daug wienog yra sudurtiniu žodžu, kurie užlaika sawa galunėje galunį paskujoje žodže; pavyziui tebunie:

ugnà-kuras, jau-kuras, szird-gilas, ļauk-niszà, sau-norà, swet-norà ir k.

³ Litauische Grammatik von August Schleicher. Prag. 1856, p. 132–141.

⁴ Fondo 16-tame vienete randame keletą paragrafais (§) žymimų stambesnių dalykų: § 1. Apei skyrius Žemaitiszku veikrodžų, p. 55–93, § 2. Apei garsines (r taisyta iš i – gaisnis garsas), p. 95–122. Po straipsnelių, neturinčių paragrafinės numeracijos („De genere neutro linguae lituanicae, p. 123–126, „De modo infinitivo“, p. 127–128 (Смягчение *g* и *t* посредством йотации, p. 129), p. 131 § ženklų be skaitmens 3 prasideda „Apei sudurtinius žodžius“. Toliau, p. 153, § be numerio pavadintas skyrelis „Žodkiltė“ (nurodoma 6-ųjų rūšių daiktavardinės priesagos). Iš to išeitų, kad § žymimieji straipsneliai K. Jauniaus buvo planuoti kaip kurio gramatinio darbo skyriai. Kitos, kartais didesnės, temos § nežymimos.

⁴ i (su dviem taškeliais viršuje) techniko s sumetimais perrašoma ie.

⁵ pavyzdžiui. Kirčio ženklai K. Jauniaus.

⁶ veiksmazodžiai.

⁷ priešdėlius.

⁸ Jungiamasis balsis. Mazgybalsė – A. Baranausko ir K. Jauniaus terminas. Jungiamojo balsio terminą pirmasis pradėjo vartoti K. Būga 1910 m. straipsnyje „Apie lietuvių asmens vardus“.

⁹ K. Jaunius, kaip ir kiti to meto kalbininkai, negriežtai skiria priešdėlinius ir sudurtinius daiktavardžius.

5. Mazgybalsė vadinas balsinis gaisnis tarp pirmosės ir antrosės dalies sudurtine žodže stovęs; weizant ing mazgybalsę, sudurtinei žodei atsitink sziokie:

a) sudurtinei neturentes mazgybalses: pùp-laiszkei, žém-ùgè, pap-žinstýs, med-kótis, jùd-béras ir kt.

b) tarsi užlaikantis mazgybalsės wietoje liemeninį gaisnį pirmosės dalies:

saulė-grąža, saulė-lydis, saulė-tekis, lapė-laižei, stabý-kaulis, karkla-žwirblis¹⁰.

c) liemengale wietoje tur mazgybalsę: a, o, y; pawyzei. .

karw-à-staldis (karwė); karw-à-milže, grėbl-a-kotis (grėblys); ugn-à-wiete (ugnis i szakn.), – gałw-o-wirszsis¹¹, sziksxn-ó-sparnis, pecz-ó-mentė (petys); dien-o-widis; darb-ý-laikis (darb-as) ir k. szaltýmetis

6. Taip tatai yra daromis sudurtinei žodei. Prisistebejus gerai, gal iszstelgti, kokei létai¹² yra žodei suduramis:

a) pirmoje rųszė sudurtiniu žodžu wadinas determinativa. Tos rųszes žodei taip yra sudėti¹³, kad jun pirmoje dalis paaiszkin tiktai antrąjį, kurioje yra wisa wėka¹⁴ žodže: but-szunis (buta szű), nám-sargis (nàma sargas); laúk-sargis (lauka sargas), jùd-žemis (jùda žemė) ir k.

b) antra rųszė sudurtiniu žodžu wadinas attributiva, tam tikslui daroma, idant sudurtiniù žodžù paaiszskinti kitą daiktowardj: iłg-a-ránkis (iłgas rankas turės), susukt-nugáris (susuktą nugarą turės); didel-galwis (didelę gałwą turės); tri-kójis, szesz-pėdis, med-kotis, iłg-liežuwis, be-dántis, parjúst-pilwis, papurgálwis, ir k.

c) paskutinė rųszė yra objectiva, kurioje sudurtine žodže paskujoje dalis reiszk weikalą, o pirmoje yra objectum to weikala: jùk-darýs (jùkus daras), dúb-kasýs (dúbę kasas), girn-kalýs, krau-leidýs, nėk-džugýs, bałsrodýs ir k.

Tos trim yra ipatingiausioses rųszės sudurtiniu žodžu; nors ir daugiau dar skyriu gal iszrastiti, bet maņa létui užteks ir to, kas pasakya, nes asz noriu parodyti, kaip žemaitei deda smagumą sudurtiniųszė žodžųszė.

7. Smagumas¹⁵ (accentus) sudurtiniųszė žodžųszė pirmosės rųszes dedamas yr:

a) ant pirmosės dalies; pavyziui tebunie aukszczaus surasztytiejei žodei ir dar: blaúzd-kaulis, gýw-sakei, rást-galis, žwák-galis, pùs-waikis, pùs-dienis, lap-kritis, kùt-kailis, saulė-kaitis, sald-mesė, bált-szaszei, žwák-taukei, wiszt-wanagis, nugár-kaulis ir k.

b) ant mazgybalses: ugn-à-wietė, karw-à-szudis, putr-à-miltei, kałb-a-mokslis, grėbl-a-kotis, ir k.

8. Sudurtinei žodei antrosės rųszes tur smagumą ant antrosės dalies: minksztkiáuszis, kiet-sprándis, plik-kàktis ir k.; kaip matom smagums yr ant priszpaszutinioje balsine gaisne, bet ir kitur gal buti.

9. Treczoses rųszes žodei tur smagumą tankiausei ant paskutiniwoje gaisne, nu kurio łankstánt žodj parszok ant pirmąjį dalj: žmog-žudys, gen. žmog-žudže, szin-peszys, ir k.

¹⁰ Dešinėje paraštėje (ties b ir c grupe) dar prirašyta: žemėwiłka (be kirčio ir sandus skiriančio brūkšnelio), wė-putė, ko-galwes, ko-galei, plaut-kepenės.

¹¹ – antroji sz nereikalinga, korektūros klaida.

¹² tikslui. S. Daukanto wartotas žodis, plg. latv. lieta 'daiktas, dalykas'.

¹³ Dešinėje paraštėje prirašyta: ἀδελφο-παις = broł-waikis.

¹⁴ wiekas, jėga, t. y. žodžio reikšmė, esmė.

¹⁵ A. Baranausko wartotas terminas. Virš žodžio smagumas užrašyta dar Bals-kila.

10. Ir taip, iš pasakytoje aiszkei gal pamatyti, kad smagumas sudurtiniūse daiktovardžuse mėgsta stowėti ant pirmosės dalies ir ant paskutiniuoje gaisne antrosės, bet cze nenustow, nes szok atgal į pirmąjė dalį łankstant žodį. Todėl negal sakyti: **kałbamókslis**, nes neatrandam daiktovardžu, kurie turetum smaguma ant priszpaskutiniuoje gaisne antrosės dalies, bet reik sakyti: **kałb-à-mokslis**, kaip tukstanti pavyziū aiszkei roda. Sticzas, atkaklybė butum, kad kas aukszczaus parodytą taisyklę žinodams, dar prisztarautum ir stengtum, ir dėl apgynima netikusei nukałta žodže, ieszkotum žodzu, turinczun smaguma ant priszpaskutiniuosės tarties. Gal jis atrasti kelis žodžus, kaip ir žemaitei saka: **skinst-gróbis**, **sur-gróbis**¹⁶, bet tumi neiszsiteisins: nes uzdamoje¹⁷ taisyklė paliekt taisyklė, nors ir atsirand keletas atskirun; palaika ir tokiun atskirun nė bute nėra, nes kaip žodis **graužawirba** yra nėkam lėtai (**wirbágrauža** butum pagal taisyklės), yra lygus žodis, kaip suderinimas: **tame troboje**, **tame piewoje**; nors ir girdėti taip sznekan, bet matyti aiškei, kad cze yra apsirikimas¹⁸.

Vilniaus Valstybinis pedagoginis institutas
Lietuvių kalbos katedra

Įteikta
1968 m. rugsėjo mėn.

¹⁶ sūr-maišis?

¹⁷ apskritai, visada?

¹⁸ Tekstui p. 135 pasibaigus, padėtas ženklas — — ir p. 136 dar pridurta: Sudurtinei žodži motriszkos gymes ne teip ded smagumą, kaip kiti: padąnges, palove, pagalvé. Teipogi ir kurie vyriszkos gymes sudurti su pa: pajūrei, ir k.